

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/67/63-67>**Rəna Ağacan qızı Əliyeva**

Bakı Slavyan Universiteti

müəllim

rena_344@mail.ru

**ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA
QAZI BÜRHANƏDDİN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU***Açar sözlər: ana dili, divan, tuyuq, poeziya, şair, ədəbiyyat, orta əsrlər***Peculiarities of Kadi Burhan al-din in medieval Azerbaijani poetry****Summary**

Kadi Burhan al-Din was one of the outstanding representatives of medieval Azerbaijani literature. He was the first poet in literature to write in the genre of tuyugh-classical genre of Turkic poetry. His *diwan* comprises 1,500 *ghazals*, 119 *tuyughs*. Not only individual poems of the poet, but all poetry of Kadi Burhan al-Din is very valuable for the history of Azerbaijan literature.

Key words: native language, diwan, tuyugh, poetry, poet, literature, medieval

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı dərin kökləri ilə xalqa bağlı olan, ümummilliyet ideyaları, ana dilinə məhəbbət, xalq ruhuna, milli mənəviyyətə, bəşəri ideyalara bağlı olan ədəbiyyatdır. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının birinci mərhələsi olan XIII-XIV əsrlər Azərbaycan poeziyasında ictimai-fəlsəfi lirika yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Ədəbiyyatın bu mərhələsi dərin kökləri ilə xalqa bağlı olan, anadilli poeziya, dövlətçilik motivləri ilə zənginləşmişdir. Bu dövrün görkəmli nümayəndələri İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Zülfüqar Şirvani, Əvhədi Marağalı, Nəsrəddin Tusi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Şəms Təbrizi, Qazi Bürhanəddin və başqaları poeziyada lirik eşq-məhəbbət duyğuları ilə yanaşı, ictimai ideyaları da böyük məharətlə öz əsərlərində əks etdirmişlər. Bu dövrün görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qazi Bürhanəddin tuyuq janrında yazdığı şeirlərində bədii forma yenilikləri ilə yanaşı, dövlətçilik təfəkküründən doğan ictimai motivlər orta əsr Azərbaycan poeziyasının ictimai məzmununu daha da dolğunlaşdırmışdır.

Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığı orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühim mərhələlərindən birini əhatə edir. Belə ki, Qazi Bürhanəddin Azərbaycan dilində yazdığı divanı bizə çatan ilk şairdir. Bundan başqa Qazi Bürhanəddin Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də ümumtürk ədəbiyyatında qəzəl şeir janrında yazan ilk şairdir.

Qazi Bürhanəddin ana dilində yazmış böyük Azərbaycan şairlərindən biridir. Onun poeziyası özündən sonra gələn və hər biri Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq ulduzları, sənət fədailəri olan Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Molla Pənah Vaqif və bu kimi bir çox şairlərin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir. Elə buna görə də onun lirikası bir çox türkdilli ölkələrdə populyardır. Buna görə Bürhanəddinin adı orta əsr təzkirəçi və tarixçiləri tərəfindən tez-tez xatırlanmışdır. Türk alimi Vəfi Mahir Qoçaqtürk Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığı haqqında yazarkən, onu İmadəddin Nəsimi və Əlişir Nəvainin ustası kimi təqdim edir. (2. səh.8)

Bu dövrdə də Azərbaycan ədəbiyyatı daha çox dünyəvi istiqamətdə inkişaf edir, ədəbiyyat ictimai və siyasi həyatın canlı bir parçası kimi çıxış edirdi. Elə bunun nəticəsidir ki, XIV əsrin şair və hökmdarı olan Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığını (1314-1398) ingilis şərqşünası Eduard Braun türk ədəbiyyatlarında dünyəvi poeziyanın ilk örnəyi elan edərək yüksək qiymətləndirmişdir. (3. s.66) Qazi Bürhanəddinin saray tarixçisi Astrabadinin bu hökmdarın həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi "Bəzm və rəzm" ("Məclis və döyüş") adlı salnaməni oxuduqca bu böyük insanın öz humanist ideallarını keşməkeşli bir dövrdə gerçəkləşdirmək uğrunda apardığı gərgin və qanlı mübarizəni poetik yaradıcılıqla necə yola verdiyinə, indinin özündə belə bədii dəyərini və tərəvətini itirməyən gözəl bir "Divan" bağlamağa imkan tapdığına heyrtlənə bilmərsən. Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında Həsənoğlu və Şeyx Səfi yaradıcılığında formalaşmağa başlayan Azərbaycan bədii dili

yüksək səviyyəyə çatır, bir çox yeni, tərəvətli poetik obrazlar və ifadələr sabitləşir, gələcək nəsillərinin istifadəsinə verilir. Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında ilk dəfə sırf türk poetik janrlarından olan tuyuqlardan istifadə etməsi, sonralar Nəsimi yaradıcılığına və onun vasitəsilə böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin "Divan"ına keçir.

Orta əsrlər ədəbiyyatında humanizm, xeyirxahlıq, insana inam, şərə qarşı mübarizənin zəruriliyi motivləri geniş yer tuturdu. Klassik sənətkarların yaradıcılığında bəşəri ideyalar, elmin, biliyin yüksək dəyərləndirilməsi, cahilliyin, nadanlıqın, eqoizmin mənfi cəhətlər kimi tənqidi, ibrətamiz həyat hadisələri, insan taleyi, xalq mənafeyinin müdafiəsi kimi məsələlər öz əksini tapırdı. Həmin əsrlər məzmun, ideya baxımından xəlqi səciyyəlidir, xalqın ideallarını, həyatın reallıqlarına münasibətdə sənətkarın vətəndaş mövqeyini ifadə edirdi. Humanizm, kamil insan problemi ədəbiyyatın, bədii fikrin mərkəzinə gətirir, cahillik, mənəpərəstlik, acgözlük, müftəxorluğa nifrət aşılardı.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-fəlsəfi lirika yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Qazi Bürhanəddin öz dövrünün məşhur şairləri kimi lirikada eşq-məhəbbət duyğuları ilə yanaşı, ictimai ideyaları əks etdirən böyük istedadla malik ədəbi simadır. Şair öz şeirlərində bədii forma yenilikləri ilə yanaşı, dövlətçilik təfəkküründən yaranan ictimai ideyaları orta əsr Azərbaycan poeziyasının parlaq nümayəndəsidir. İncə zövqə malik olan Qazi Bürhanəddin klassik poeziyanın nadir və zəngin ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə edərək, bədii fikrini yüksək səviyyədə ifadə etmişdir. Ədəbiyyatda humanizm, xeyirxahlıq, insana inam, şərə qarşı mübarizənin zəruriliyi motivləri onun yaradıcılığında geniş yer tutmuşdur.

Qazi Bürhanəddinin tuyuqlarında üzünü elin igid oğullarına tutur, dünyada onların tayı-bərabəri olmadığını, hətta günəşin də öz cövlanında belə cəsurları görmədiyini söyləyir. Belə ərənlər meydanında deyilən hər söz hər bəy meydanında sübut edilməli, əsl igid döyüş meydanında bəlli olmalıdır. Şair belə qəhrəmanlardan iftixarla danışır, onların mərdliyini, igidliyini yüksək insani məziyyət kimi dəyərləndirir:

Gün necə ki, cövl edir cövlanında,
Görməmiş siz tək cəvan dövranında.
Ərənlər cərgəsində deyilən söz,
Yerinə yetmək gərək meydanında.

Şairin poeziyasında qeyrət, namus, yaxşı ad xalqımızın uzun illərin sınağından çıxmış mənəvi dəyərləri kimi təsdiq və təbliğ edilir. Şairin əsərlərindəki həyat eşqi, sözün qüdrətinə verilən qiymət, sədaqət, doğruluq, saflıq kimi ali hislər klassik ədəbiyyatdan gələn incilərdir. Mənasız, ali məqsədsiz əməllər yox, xalq işinə sədaqət, haqq yolunda vuruşmaq, yeri gəlsə, baş qoymaq əsl hünər sayılır.

Seyl axar hələ bu dəm yaşum bənüm,
Yürəgüm qanıyladır aşum bənüm.
Qeyrət üçün bir quşax quşanalum,
Anın üçün gedərsə başum bənüm.

Qazi Bürhanəddin Azərbaycan divan ədəbiyyatının əsasını qoyaraq, klassik poeziyanın ilkin gözəl nümunələrini yaratmışdır. Şairin poeziyasında igidlik, bahadırlıq, alp-ərənlilik motivləri öz əksini geniş şəkildə təzahür etmişdir. Şairə görə ər, ərənlər sayılan kişinin yeri meydandır, "erkək kişi" nə kimə döyüşə atılmalı, çətinlikdən qorxmamalıdır. Şairin poeziyasında igidlik, cəngavərlik motivləri daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Çünki həyatı döyüş meydanlarında keçən şair, ərə oğulları, igidləri haqq-ədalət uğrunda döyüşlərə çağırır:

Ərənlər öz yolunda ərə tək gərək,
Meydanda ərəkək kişi nə tək gərək.
Yaxşı-yaman, qatı-yumşaq olsa xoş,
Sərvərəm deyən kişi ərəkək gərək

Öz şeirlərində döyüş meydanında savaşıb-vuruşan, düşmənləri ilə qoç kimi döyüşən igidləri, ərənləri alqışlayır, onların şərəfinə poetik misralar yazır. Qazi Bürhanəddinin ən çox sevdiyi

qəhrəmanları məhz döyüş meydanlarında düşmənləri ilə aslan kimi vuruşan ər igidlərdir. İgiddə səmimiyyət və düzgünlüyü ən ali keyfiyyət hesab edir:

Ərənlər düşmənləri avlaşurlar,
Qəmzələr bir-birini qovlaşurlar.
Bən quluyam dünyada ol nərlərin
Ki, bu dəm meydanumda kükrəşürlər.
Ərənlərin hər işi ərənədir,
Qaplanlar tutduğu il şiranədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından güc alan Qazi Bühranəddin qəhrəmanlıq, bahadırlıq, vətənpərvərlik, igidlik əhvali-ruhiyyəsini geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Şairin tuyuqunda döyüş səhnələri bədii boyalarla əksini tapmışdır.

Qoşunlar bir-birinə qaxşasmasda,
İki aləm çərisi çaxçaçmasda.
Topumuz bolınısar xalqa ümid,
Bu cahan xalqı işi oxşasmasda.

Ana dilli ədəbiyyatımızın lirik qolunda dünyəviliyə, real düşüncəyə üstünlük verən Qazi Bühranəddin yaradıcılığı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun ana dilinin yüksək bədii səviyyəyə çatdığını göstərən “Divan”ın ərüz vəzninin türk şeirində işlənərək doğmalaşmasında mühüm rol vardır. Həmçinin bütöv şəkildə dövrümüzə gəlib çatan “Divan”ı dünyəviliyə, eyni zamanda ana dilimizin yüksək səviyyəyə çatdığına bariz nümunədir. Qazi Bühranəddin türk şeir janrı olan tuyuğu poeziyamıza gətirən ilk sənətkardır.

Qazi Bühranəddin yaradıcılığında qəhrəmanlığı, mənəvi dəyərləri əks etdirən tuyuqlar mühüm yer tutur. Şairin dünyagörüşü, həyat hadisələrinə münasibəti, mənəvi düşüncələri geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Onun lirik qəhrəmanları ölümdən qorxmayan, mərd, alp-ərən, haqqın tərəfdarı, ölməzlik simvolu olan igidlərdir. Düşmən qarşısında əyilməyən, dik duran qəhrəmanlarını şair belə xarakterizə edir:

Özünü əş-şeyx bilən sərdar bolur,
Ənəlhəqq dəvi qılan bərdar bolur,
Ər oldur, həq yoluna baş oynaya,
Döşəkdə ölən yigit murdar bolur.
Ər yigit qayda ürək ürküldən
Yaxşı at bəlinləməz ilkülərdən .
Düşmənlər bizdə bolsa ditrəşsünlöt
Qağan aslan qaynınmaz dilkülərən.

Şair tuyuqlarda atalar sözünü xatırladan ifadələr geniş yer vermişdir: "Hər zaman bir yigidin dövrəndür", "Əldə beş barmağı kim görmüşdür", "Mərd olan yerdə labüd namərdi var", "Yola çıxanın işin Allah bilür", "Məhəkə tutmayınca kim nə bilə, Safimüdü, yaxud qatıxlumı zər", "Ömür ilə əcəl həmkasədür", "Aləmdə min qarğaya bir sapan bəs", "Təngri saxlasun anı yaman gözdən" və s. Ədibin "Yemək-İçmək, yaxşılıq günün görün ər günündə gər dönə namərd ola" aforistik misraları "Dost dar günündə sınınar" atalar sözünü xatırladır. Şairin folklorə yaxınlığı və fars-ərəb mənşəli sözlərin nisbətən az işlədilməsi, eyni zamanda gözəl bənzətmə və istiarələrlə seçilir.

Əcaba, dərdümün dəvası qanı?
Əcaba, rəncümün şəfası qanı!
Ayağı tozuna yüz ururam
Ki, göz ağrısı tutiyası qanı!
Zülfi hil binübən irişdi cana
Ənbərin xattinün yayası qanı!
Kimiya ilə qıldı zər yüzümü
Yarı bulmağa simiyası qanı!
Sidqümü bildi hüsni eşqində,
Bəs bizə vəslinün səfası qanı?

Qazi Bürhanəddinin yardıcılığı ideya-bədii cəhətdən zəngin, mütərəqqi ideyalarla oxucu qəlbinə yol tapan geniş kamil sənət əsərləridir. Bu zənginlik daim poeziyamızda söz sərraflarının istinad etdikləri mənbə olmuşdur. Baxmayaraq ki, şairin divanının bircə əlyazması olmuşdur. Bu nüsxə müəllifin sağlığında xəttat Xəlil ibn Əhməd tərəfindən yazılmışdır.

Qazi Bünhanəddin divanı Londonda Britaniya Muzeyində (4126) saxlanılır. Divanın yeganə əlyazmasını XIX yüzilliyin sonlarında İstanbulda yaşamış ingilis səfərxana Tomos (ingilis səfirliyinin işçisi) əldə edib 1890-cı ildə Britaniya Muzeyinə aparmışdır. (1. səh.17)

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında saray tarixçisi Astrabadinin bu hökmdarın həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi "Bəzm və rəzm" ("Məclis və döyüş") adlı salnaməni oxuduqca bu böyük insanın öz humanist ideallarını keşməkeşli bir dövrdə gerçəkləşdirmək uğrunda apardığı gərgin və qanlı mübarizəni poetik yaradıcılıqla necə yola verdiyinə, indinin özündə belə bədii dəyərinə və tərəvətini itirməyən gözəl bir "Divan" bağlamağa imkan tapdığına heyrətlənməyə bilmərsən. Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında Azərbaycan bədii dili yüksək səviyyəyə çatır, bir çox yeni, tərəvətli poetik obrazlar və ifadələr sabitləşir, gələcək sənətkar nəsillərinin istifadəsinə verilir.

Qazi Bürhanəddin poeziyası dünyəvi ədəbiyyatımızın kamil nümunəsidir. Macəra dolu həyat yaşamış şair, incə zövqü ilə yanaşı, həm də sözü kəsərli, adil bir dövlət xadimi olmuşdur. Onun şeirlərində bu keyfiyyətlər nəzərə çarpır. Bu baxımdan şeirləri klassik şeirdən fərqlənir. Sevgi və gözəllik nəğməkarı olan şair öz yaradıcılığında orta əsr insanının sevgisini, məhəbbətini zövq ilə qələmə almışdır. Sevginin könülaçan surətini yaradan şair insan simasının mahir bir rəssam kimi bütün xırdalığı ilə göstərməyi bacarmışdır. Seçdiyi qəhrəmanın üzünü, saçını, qaşını, dodaqlarını, boyunu, belini bədii boyalarla vəsf edərək, insan gözəlliyini təbiət gözəlliyindən mənalı və cazibədar sayırdı.

Yarəb, bu könül dərdinə dərman olırsarmı,
Dərman tələbinə cana fərman olırsarmı?
Qaşları hilali ilə eyd oldı cəhanda,
Bu xəstə könül ol yola qurban olırsarmı?
Göz güşəsini düzdümü idrarını yazdum,
Bir gecə xəyali bizə mehman olırsarmı?
Qan dökdi gözüm ta ləbünü gördi gözə-göz,
Ləbün ləbümə söylər isə qan olırsarmı?

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında rübailər, milli bədii-poetik ənənələrin təzahürü kimi mənalı və cazibədarlıq. "Onun şeirləri Azərbaycan xalqının bədii mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsini, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənmək cəhətindən qiymətlidir. Bürhanəddin yaradıcılığında xalq poeziyasının, ictimai dövrünün təsiri aydın nəzərə çarpmaqdadır" (M. Quluzadə). (3.səh.19)

Qazi Bürhanəddinin əsərləri həm insanpərvərliyi, nikbinliyi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, həm də forma, bədii dil baxımından orta əsrlərin sxolastik şeir normalarına ziddir. Ruh oxşayan, cazibədar şeirlərində xalq yaradıcılığına məxsus incəlik, cazibədarlıq, səmimiyyət və tərəvət vardır. Xalqın zövqünü oxşayan, bədii-poetik məziyyətləri ilə şifahi xalq ədəbiyyatı yaxından səsleşir:

Həmişə aşıq könlü büryan bolur,
Hər nəfəs qərrib gözü giryən bolur.
Sufilərin diləgi mehrab, namaz,
Ər kişinin arzusu meydan bolur. (2.s.15)

Şair sənətin mayasını gözəllikdə axtarırdı. Sevgini vəsf etməyən söz-şeir adı bir küləkdir, ona şeir demək olmaz:

Ol göz ki, görməyə, göz demə ana.
Şol yüz ki, tozun silməyə, yüz demə ana.
Şol söz ki, içində, sənəmə, vəsfün yox,
Sən badi-həva tut anı, söz demə ana.

Eşq və gözəllik aşıqı olan şair öz şeirlərində orta əsr insanların saf sevgisini, məlahətini, duyğusunu zövq ilə qələmə almışdır. Onun üçün gözəl insan məhəbbətə layiq olmaqla bərabər,

ehtirama da layıqdır, çünki insandır. Sadəcə gözəl qadın deyil, eyni zamanda insan konsepsiyası mühüm yer tutur. Qazi Bürhanəddinə görə, ən kamil insan gözəli duyan, onun simasında həqiqəti, həqqi-allahı görə və özünü dərk edən insandır. Şair aşiqin sevgilisində olan məhəbbəti gözəl insana məhəbbəti ilə şərtləndirir. Gözələ münasibətində heyranlıq, gözəli dərk etmək, layiqincə qiymətləndirmək meyarını əsas götürür. Gözəllik və sevgini yüksək tutan şair, öz qəhrəmanını məftunluqla tərənnüm edir, onun mənəvi gözəlliyi ilə cismani gözəlliyini bir-bindən ayırmır. Ümumiyyətlə, şairin özünəməxsus eşq fəlsəfəsi vardır. Məhəbbət həm ilahi nemət, həm də bəşəri duyğu kumi Bürhanəddin poeziyasını öz ruhuna tabe edir, şeirlərinin mayasını və enerjisini məhəbbətdən alır:

Bən ləblərini canuma əm-səm görürəm,
Gözün yarasın könülə mərhəm görürəm.
Eşqün odını ki, yaxa iki cəhanı,
Bən kəndi canuma yalunuz kəm görürəm.

Eşq əhli yar yolına məstanə gərəkdir.
Sevdüğünün eşgini yastana gərəkdir.
Cananə üçün oynaya ol canını şöylə,
Ki tənə ura Rüstəm-dəstana gərəkdir. (3.səh.673)

Qazi Bürhanəddin dilimizi seir, sənət dili kimi yeni bir zirvəyə yüksəldərək Azərbaycan divan ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. Həsənoğludan sonra mədəniyyət tariximizdə yeni günəş parlamışdı. Orta yüzilliklərin qaynaqlarında Qazi Bürhanəddin bir şair və hökmdar kimi yüksək qiymətləndirilir. Dövlət idarəçiliyi onun elm və sənətlə məşğul olmasına heç bir maneçilik törətmir. 17 il öz ölkəsini əmin-amanlıqla idarə edən hökmdar kimi siyasi vəziyyət tələb edəndə, açıq mübarizəyə girir, müharibələr aparır. Xarici siyasət sahəsində də uzaqgörənlik və müdriklik göstərir. Qorxmaz, uzaqgörən, siyasətçi bir hakim və elmi sənəti sevən bir şair kimi şöhrət tapan Qazi Bürhanəddin irsi Azərbaycan ədəbiyyatında və tarixində özünəməxsusluğu ilə daim diqqət mərkəzindədir. Dövrünün ağır sınaqlarından keçən, bir əlində qələm, digər əlində qılınc tutan şair haqq-ədalət tərəfdarı olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində anadilli poeziyamızın yaradıcısı kimi diqqətəlayiq bir yer tutur. Şairin bütün irsi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün qiymətlidir.

Azərbaycan dili qədim kökə malik dildir, onun bünövrəsi möhkəmdir, məhz bu dildə uzun zaman yaşayan, öz lüğəvi mənasını itirməyən, xalq ruhundan xəbər verən bu qədər canlı söz mövcud ola bilər. Bu baxımdan, ana dilində yazan şair kimi Qazi Bürhanəddin istedadlı şair olaraq, şeirləri sevilmiş, ürəklərə yol tapmış, tarixin ağır yollarından keçərək günümüze qədər gəlib çatmışdır.

References

1. History of Azerbaijan literature. I-III. Baku 1960, 1962, 1957
2. Selections from the Azerbaijani classical literature. L1 s. Baku, 2005
3. Aliyar Safarli. Gazi Burhaneddin. Divan. Baku, 2005
4. 4.A.Safarli Kh., Yusifli History of Azerbaijan literature. Baku, 2008

Göndərilib: 19.06.2021

Qəbul edilib: 24.06.2021